

مستند خلاق

روش»، مستندساز برجسته‌ی فرانسوی، از جمله سینماگرانی است که با آثار متعدد خود درباره‌ی اقوام و قباایل آفریقایی باعث شناسایی ویژگی‌های این اقوام که اغلب در بدوی‌ترین شکل ممکن زیست می‌کنند شده و او را به نوعی می‌توان کاشف این مردمان دانست. در سینمای ایران هم تعدادی از مستندسازان هم و غم خود را صرف شناساندن خرده‌فرهنگ‌ها، اقوام و جوامع کم‌تر شناخته‌شده کرده‌اند. «فرهاد وراهرام»، مستندساز خوب ایرانی، بیش‌ترین تلاشش را معطوف معرفی ویژگی‌های فرهنگی، معیشتی و دیگر وجوه اجتماعی کرده‌ای ایران کرده یا «فرهاد مهرانقر» در طول ۲۰ سال تلاش توانسته است تعدادی فیلم مستند درباره‌ی طلشی‌ها - قومی که در مناطق کوهستانی شمال گیلان زندگی می‌کنند - خلق کند

۲- مستند معماری و بناهای تاریخی

این نوع مستند نیز سابقه‌ی قابل توجهی دارد. در این شاخه از سینمای مستند خلاق فیلمساز با نگاه ویژه خود، به معرفی بناهایی همچون کاروانسراها، مساجد، بقاع متبرکه، مدارس، باغ‌ها، خانه‌های قدیمی و دیگر بناهایی که ضمن برخورداری از قدمت تاریخی، از لحاظ هنر معماری هم دارای ویژگی‌هایی هستند و کارکرد و کاربرد آن‌ها می‌پردازد.

«منوچهر طبیب»، مستندساز برجسته‌ی ایرانی، با ۴۰ سال فعالیت در این عرصه نقش عمده‌ی در معرفی و شناساندن آثار و ابنیه‌ی تاریخی و ارزشمند ایران داشته، از جمله با فیلم‌هایی که درباره‌ی آثار کم‌نظیر شهر اصفهان خلق کرده است؛ «مسجد شیخ لطف‌الله»، «عالی‌قاپو»، «چهلستون» و ...

۳- مستند حیات وحش یا راز بقا

راز بقا عنوان کلی فیلم‌های مستندی است که در آن‌ها به گونه‌های جانوری و شیوه‌های زیستن و تنازع بقایشان پرداخته

اتفاق می‌افتند ارزش این نوع فیلم در به‌روز بودن و خبررسانی درست است، اما به لحاظ تاریخی مستندهایی از این دست به‌طور قطع ارزش آرشویی دارند.

ب - مستند خلاق یا خلاقانه

به غیر از ویژگی‌هایی که در بالا ذکر شد، به‌ویژه اطلاع‌رسانی به عنوان وظیفه‌ی اصلی، این نوع مستند دربرگیرنده‌ی نگاه و ذهن خلاق سازنده‌اش نیز است. در این‌جا سازنده‌ی اثر و سلیقه و نگاه خاص اوست که به فیلم ارزش هنری می‌دهد و آن را از نمایش یا آرایه‌ی یک واقیبت صرف فراتر می‌برد.

اگر در نوع اول نیازی به طرح یا فیلمنامه و اصولاً مراحل مقدماتی تحقیق و جست‌وجو نیست و تنها می‌توان بر مبنای اتفاقی که در لحظه می‌افتد تصاویری مناسب عرضه کرد، در نوع دوم قطعاً به تمام عناصر یادشده یعنی تحقیق و جست‌وجو، نگارش طرح اولیه و در صورت لزوم فیلمنامه‌ی کامل نیاز داریم تا بر مبنای آن‌ها تصاویر مورد نیاز را ثبت و ضبط کنیم؛ هرچند در عرصه‌ی مستندسازی فیلمساز باید آمادگی ثبت، ضبط و نمایش نماهای پیش‌بینی‌نشده را داشته باشد و نمی‌توان با دکوپاژ آهنبین سر صحنه رفت، ضمن این که فرم نهایی فیلم مستند روی میز تدوین شکل می‌گیرد اما برای رسیدن به فرم دلخواه به‌طور قطع باید مواد کافی در اختیار داشت، بر این اساس مستندهای خلاقانه را می‌توان بر مبنای موضوع در اشکال زیر دست‌بندی کرد:

۱- مستند قوم‌شناسی

این شاخه از سینمای مستند که قدمت قابل توجهی دارد، با هدف شناساندن اقوام، جوامع و فرهنگ‌های مختلف ساخته شده و به لحاظ موضوعی، از جذاب‌ترین انواع فیلم مستند محسوب می‌شود.

بسیاری از اقوام و فرهنگ‌های ناشناخته، از طریق فیلم‌های مستند به جهانیان شناسانده شدند؛ به عنوان نمونه «ژان

احمد طالبی‌نژاد

کیش از ورود به بحث اصلی یعنی مستند خلاق یا خلاقانه، لازم است به ماهیت فیلم مستند و کارکردهایش اشاره کنیم. چنان که از عنوان ترکیبی فیلم مستند برمی‌آید، این عنوان به آثاری اطلاق می‌شود که مضمون، محتوا، عناصر و شخصیت‌های آن‌ها واقعی باشد تا بتوان از این آثار به عنوان سند برای اثبات واقعیات بهره گرفت؛ به عبارت دیگر فیلم مستند یعنی «عین واقعیت» که می‌تواند حتی در یک محکمه‌ی قضایی به عنوان سند مورد استناد قرار گیرد.

اما آثاری از جنس و سنخ فیلم‌های «عباس کیارستمی»، «بوالفضل جلیلی» و دیگر سینماگرانی که از مواد و مصالح واقعی مثلاً نابازیگران بهره می‌گیرند و ساختار کلی‌شان بر مبنای عناصر دراماتیک شکل گرفته، به هیچ وجه مستند قلمداد نمی‌شوند، هرچند شاخه‌ی تازه‌ی از سینمای مستند را می‌توان شناسایی کرد که ضمن برخورداری از ویژگی‌های یک سند واقعی پیرنگ خفیف داستانی هم دارد که این شاخه، مستند داستانی قلمداد می‌شود. پیش از اشاره به ویژگی‌های مستند خلاق، می‌توان در یک تقسیم‌بندی ساده فیلم‌های مستند را در دو دسته‌ی کلی قرار داد:

الف - مستند خبری یا گزارشی

ب - مستند خلاق یا خلاقانه

الف - مستند خبری یا گزارشی

وظیفه‌ی اصلی این نوع مستند خبررسانی در شکل گزارشی و تفسیر حوادث است، بنابراین در ساخت و پرداخت فیلم مستند خبری یا گزارشی فرصتی برای اعمال خلاقیت هنری وجود ندارد، کافی است امکاناتی مانند دوربین و مواد خام در اختیار داشته باشیم و موضوع هم برایمان مشخص باشد؛ مثلاً بازدید یک مقام عالی‌رتبه از یک کارخانه، وقوع سیل یا دیگر حوادث غیرمتوقع، دیکنار مقامات سیاسی کشورها و هزاران موضوع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ... که روزانه در جهان

**مستند اجتماعی
نقادانه ترین نوع
مستند به حساب
می آید و آثاری را که
می کوشند با تأکید
بر مسایل و مشکلات
اجتماعی، نگاهها را
به سوی نارساییها
جلب کنند.
شامل می شود**

سازندگان مستندهای آموزشی باید بدانند که مخاطب اصلی ایشان کیست و در چه گروه سنی قرار دارد تا بتوانند با او ارتباط بیش تری برقرار کنند.

۵- مستند تبلیغاتی

این نوع مستند که شامل فیلمهای صنعتی و تیزرهای تبلیغاتی برای معرفی انواع کالا یا مراسم گوناگون می شود، در سالهای اخیر و به مدد رشد کمی رسانه های تصویری پررونق ترین نوع مستند در هر جای جهان به حساب می آید. برخلاف تصور عامه که مستندهای تبلیغاتی را فاقد ارزش و وجاهت هنری می دانند، اگر خلاقیت لازم در ساخت و پرداخت آن ها صورت گیرد می توانند از وجهه هنری قابل قبولی برخوردار باشند. به عنوان نمونه باید به مستند ۶ دقیقه ای «شیشه» اثر جاودانی «برت هانسترا» اشاره کرد که با هدف معرفی خط تولید یک کارخانه ی بلورسازی ساخته شده و البته چنان که بارها گفته شده این فیلمساز یک مستند بلندمدت به سفارش دهندگان تحویل داده و از بین رانش های آن، این اثر برجسته را برای دل خود خلق کرده که

«حمامهای بهداشتی» که این آثار معمولاً توسط واحدهای سیار نمایش شب هنگام برای روستاییان به نمایش درمی آمدند تا آن ها را برای اجرای برنامه های نوسازی و بهسازی آموزش دهند. در اواخر دهه ی ۱۳۴۰ شیکه ی تلویزیونی آموزشی تأسیس شد که عمده ی تولیداتش فیلم و برنامه های آموزشی برای مخاطبان مدارس و دانشگاهها بود. بد نیست اشاره کنم نخستین جشنواره های سینمایی ایران نیز با عنوان «جشنواره ی فیلمهای علمی و آموزنده» در سال ۱۳۴۲ برگزار شد که هم چنان به عنوان «جشنواره ی رشد» به فعالیت خود ادامه می دهد و هدف آن آرایه و نمایش آثاری است که با اهداف آموزشی تولید می شوند.

این شاخه از سینمای مستند از جمله انواع مستند است که علاوه بر عنصر تحقیق، نیازمند طرح و فیلمنامه ی از پیش نوشته شده است تا ضمن صرفه جویی در هزینه های تولید با مضمون کتابهای درسی و ویژگی های دریافت کنندگان پیام یعنی دانش آموزان مقاطع مختلف آموزشی و حتی مخاطبان بزرگسال هماهنگ باشد

می شود - در شبکه های تلویزیونی ایران نیز این عنوان شناخته شده است - اما حیات وحش عنوان مناسب تر و گسترده تری است، چرا که می تواند گونه های گیاهی را هم شامل شود. تولید این نوع فیلم مستند دشوارتر، وقت گیرتر و از جهاتی خطرناک تر از سایر انواع مستند است، چون نیازمند امکانات ویژه و صبوری بیش از حد است؛ به عنوان نمونه برای نمایش تخم گذاری یا زایمان برخی از جانوران و یا رویدن برخی گیاهان و گل دادن آن ها، باید روزهای متوالی در کمین نشست تا اتفاق مورد نظر واقع شود. بر این اساس متأسفانه مستندسازان ایرانی به دلایل متعدد از جمله کمبود سرمایه، در این نوع مستند تا حدود زیادی کم کار بودند و کمتر نمونه ی قابل وصفی از این نوع فیلم در مستندسازی ایران سراغ داریم.

۴- مستند آموزشی

از اواسط دهه ی ۱۳۳۰ هم زمان با اجرای اصل ۴ ترومن در ایران برای تغییر شرایط اجتماعی، گروهی از مستندسازان دانشگاه سیراکیوز آمریکا راهی ایران شدند تا با استفاده از امکانات بالقوه ی سینما وضعیت موجود را تبیین و سپس شیوه های تغییر شرایط را پیشنهاد دهند؛ حاصل این کار گروهی تولید چند فیلم مستند آموزشی با لحنی ساده و همفهم برای مردم ایران بود. آثاری مانند «مدرسه هایتان را نو کنید» یا

۷- مستند چهره‌ها یا بیوگرافیک (پرتره)

این نوع فیلم مستند به معرفی چهره‌های شاخص تاریخی، علمی، هنری، سیاسی، اقتصادی و دیگر شخصیت‌هایی می‌پردازد که نقش مهمی در تاریخ اجتماعی جامعه داشته‌اند و از شایع‌ترین انواع فیلم مستند نیز به حساب می‌آید برای خلق چنین آثاری به‌طریق نیازمند آشنایی کامل با شخصیت مورد نظر هستیم که اگر زنده باشد با تحقیق میدانی و اگر درگذشته، با تحقیقات کتابخانه‌ای و میدانی این آشنایی فراهم می‌شود. در این باره تعداد قابل توجهی فیلم به‌ویژه در مورد هنرمندان، سینماگران، شهیدان، سرداران جنگ و دیگر شخصیت‌های مهم اجتماعی ساخته شده‌اند. از این نوع فیلم با عنوان مستند پرتره نام برده می‌شود، اما عنوان چهره‌ها چون واژه‌ی فارسی بوده مناسب‌تر و شایسته‌تر است.

۸- مستند شاعرانه

مستند شاعرانه به آثاری گفته می‌شود که در ساخت و پرداخت آن‌ها از لحن و زبانی شاعرانه بهره گرفته شده باشد. زبان شاعرانه با زبان نثر، متفاوت است؛ شعر نوعی جوشش درونی است که از منطق روایی پیروی نمی‌کند، بنابراین سازنده‌ی یک اثر مستند شاعرانه به‌طریق باید از خلاقیت و ذهنیت شاعرانه برخوردار باشد تا اثرش بتواند به شعری تصویری تبدیل شود. مهم نیست که موضوع مورد بحث فیلم چیست، مهم آن است که نگاه فیلمساز نگاهی ظریف و شاعرانه به موضوع باشد؛ هم‌چنان‌که «فروغ فرخزاد» در اثر جاودانه‌اش «خانه سیاه است» و «ناصر تقوایی» در مستند «اربعین»، با همین نگاه به سراغ مضامین اجتماعی رفته‌اند.

۹- مستند داستانی

مستند داستانی اثری است که ضمن برخوردار از ویژگی‌های اصلی یک فیلم مستند یعنی وجوهی که آن را به عنوان یک سند هویت می‌بخشند دارای رگه‌ی دراماتیک هم باشد، به عبارت دیگر هنگامی

امروزه به عنوان یکی از ناب‌ترین آثار مستند هنری در اغلب مجامع سینمایی مورد توجه و بحث قرار می‌گیرد.

ویژگی عمده‌ی این شاخه از مستند آن است که باید در یک ظرف زمانی محدود به معرفی کالا یا موضوعی بپردازد که سفارش‌دهنده پیشنهاد داده است؛ در صورتی که اغلب آثار مستند تبلیغاتی ایرانی، به‌ویژه آن‌ها که به معرفی یک سازمان، نهاد یا خط تولید یک کارخانه می‌پردازند، مملو از مصاحبه‌های طولانی با مدیران و مسئولان است و کسالت و تکرار، ویژگی عمده‌ی آن‌ها به حساب می‌آید.

۶- مستند اجتماعی

به آن دسته از فیلم‌های مستند اطلاق می‌شود که موضوع و مضمون آن‌ها مسایل اجتماعی است و به‌طریق نقادانه‌ترین نوع مستند به حساب می‌آید؛ آثاری که می‌کوشند با تأکید بر مسایل و مشکلات اجتماعی، نگاه‌ها را به سوی نارسایی‌ها جلب کنند. این شاخه از سینمای مستند در سال‌های اخیر رشد قابل توجهی داشته و سینماگران ایرانی با خلق آثاری ارزشمند کوشیده‌اند دیدگاه‌های خود را در قبال نارسایی‌های اجتماعی بیان کنند. «رخشان بنی‌اعتماد»، سینماگر نام‌آور ایرانی، کارش را با ساختن آثار مستند با صبغی اجتماعی آغاز کرد و تعدادی از فیلم‌های او از جمله تکان‌دهنده‌ترین مستندهای اجتماعی محسوب می‌شوند؛ شاخص‌ترین اثرش در این زمینه، مستند «این فیلم‌ها را به کی نشون می‌دین» نام دارد که به سفارش شهرداری تهران درباره‌ی شهرک فاطمیه در جنوب تهران ساخته شده و دربرگیرنده‌ی صحنه‌های هولناکی از زندگی حاشیه‌نشینان کلان‌شهر تهران است. «تهران آثار ندارد» ساخته‌ی «مسعود بخشی» نیز که با لحنی طنزآمیز به تاریخچه و شرایط روز تهران می‌پردازد، از موفق‌ترین آثار مستند اجتماعی ایران به حساب می‌آید. «پوران درخشنده»، ابراهیم مختاری، پیروز کلانتری، محمده شیروانی، مهرداد اسکویی و خسرو بیبلی از دیگر سازندگان مستندهای اجتماعی هستند.

تولید فیلم‌های مستند حیات وحش دشوارتر، وقت‌گیرتر و از جهاتی خطرناک‌تر از سایر انواع مستند است چون نیازمند امکانات ویژه و صبوری بیش از حد است

که ما در بیان یک واقعیت می‌زاسن‌ها را تغییر داده و خطی داستانی وارد فضا و روابط کنیم، اثر خلق شده دچار نوعی دوگانگی خواهد شد؛ به عنوان نمونه در اثر درخشان «پ مثل پلیکان» ساخته‌ی «پیروز کیمیایی» که ضمن مستند بودن شخصیت‌ها و وقایع از اواسط فیلم با ورود پسرک نوجوان و تشویق آن پیرمرد شاعر مسلک منزوی - آ سیدعلی میرزا - به دیدن پلیکانی که در حوض باغ گلشن طیس پیدایش شده می‌روند و ... این فیلمساز و فیلمنامه‌نویس او «نادر ابراهیمی» هستند که مهار وقایع را در اختیار می‌گیرند و سیر حوادث حالتی دراماتیک به خود می‌گیرد.

به هر حال مستند خلاق چنان‌که ذکر شد گونه‌ی منفرد از سینمای مستند نیست، بلکه همه‌ی انواع فیلم مستند را که فراتر از نمایش صرف واقعیت عمل می‌کنند در بر می‌گیرد و در نهایت به اثری گفته می‌شود که تاریخ مصرف ندارد و در زمره‌ی آثار هنری ماندگار قرار می‌گیرد. ■